

Část IV.

O SPOTŘEBĚ.

§ 1. POJEM SPOTŘEBY.

Statek pozbývá hodnoty tím, že přestane mítí nadále význam jako podmínka ukojení potřeb lidských.

Hodnota statků ruší se buď tím, že jich vskutku se užije k ukojení lidských potřeb, při čemž se buď najednou nebo postupným užíváním substance své stravují nebo mění, nebo tím, že změna ta nastane zcela mimo všecko ukojení potřeb lidských z příčin, které jsou mimo vůli a skutek člověka, tedy zevními vlivy (zvětrání, zkysání, náhlá zkáza), konečně i pouhou změnou názorů lidských (změna módy, ztráta důvěry v prostředek pokládáný za léčivý atd.). Všecky případy ty zahrnujeme názvem spotřeby či konsumpce.

Pokud se týče konsumpce úmyslné nebo samovolné, lšena dříve reproduktivní od nereproduktivní dle toho, obětovaly-li se hodnoty na další vznik hospodářských statků či sloužily-li bezprostředně osobní spotřebě lidské (event. vyjmouc výživu dělníka). Naproti tomu lze uvéstí, že produkce není účelem, nýbrž toliko prostředkem k účelu, kterým právě jest sloužití potřebám lidským. Děj, kterým statek k účelu tomu se přivádí, jest nutný hospodářský akt, jest úmyslná proměna statků zevních na vnitřní a tedy jen jisté stadium v hospodářském koloběhu látek, jehož konečným cílem jest dokonalý tělesný, mravní a intelektuální rozvoj lidský. Jako nutný článek procesu hospodářského podléhá i spotřeba zásadě hospodárnosti, což stává se jednak šetrným nakládáním se jměním spotřebním, jednak dokonalým využitkováním jeho za účelem nejúplnějšího ukojení lidských potřeb. Zásadě využitkování vyhovuje se t. zv. sdružením ke spotřebě, které spatřuje se v zařízeních, pomocí kterých slouží jednotlivý statek mnohým osobám současně nebo po sobě, na př. divadlo, hostince, veřejné bibliotéky, parky atd. V přibývání takových zařízení jeví se jeden ze znaků postupujícího zlidovění kulturních prostředků (zobecnění přístupnosti prostředků vzdělavacích i zábavných atd.).

V příčině konsumpcí mimo vůli člověka ležících sluší podotknouti, že i na nich manifestuje se snaha hospodářská rozličnými praeventivními prostředky (konservování, neustálé správký malých škod, zabraňující opatření proti živelním pohromám, jako na př. hráze proti povodním a p.) i prostředky k tomu sloužícími, aby neodvrácené jich propuknutí obmezilo se na nezbytné minimum (hasičství).

§ 2. PŘEPYCH.

Pojem přepychu jest relativní, proto jest dosti neužitečným spor, je-li přepych vůbec zavržitelný čili nic, může toliko řeč býti o tom, které druhy nebo formy přepychu jsou zavržitelné. Požitek sám o sobě není zavržitelný, pokud nespadá mezi zavržitelné formy přepychu, kteréž jsou:

1. Každá konsumpce za účelem nemravným nebo nerozumným, avšak i každá zbytečná oběť na účel o sobě přípustný;
2. každé ukojení potřeby zbytné na úkor nezbytných, a
3. v celku společenském každá společenská přepychová konsumpce jedné společenské vrstvy, vykoupená nedostatečným ukojením existenčních (fysicky nebo společensky nutných) potřeb tříd ostatních.

Charakter přepychu mění se historicky na různých stupních vývoje. Na nižších zračí se přepychový moment zpravidla ve mnohosti požitků, nikoli v jejich jakosti; zdravý přepych vyšších stupňů přivádí k platnosti moment jakosti (komfort — vkus), jednak vyznačuje se svým rázem demokratičtějším, neboť objevují se četné formy jakéhosi veřejného přepychu v zařízeních širším i nejširším vrstvám za nízký plat nebo dokonce zadarmo přístupných (parky, divadla). Příznakem doby úpadku bývá rafinovaný přepych jedněch, vykoupený proletářskou existencí druhých (Řím za císařů).

Se stanoviska mravních a právních názorů dob dřívějších přihlíželo se ke konsumpci jako důležité záležitosti obecné, kterou po případě právo veřejné upravovalo. Starověk obmezuje hlavně přepych za účelem občanské kázně (Lykurgos); ve středověku kromě náboženských motivů působí i snaha přivéstí takovými předpisy ku platnosti na venek rozdělly stavovské (předpisy upravující na př. oděv dle stavů); v posledních stoletích až do konce 18. stol. přistupuje k policejním ohledům i snaha zamezití přívoz jistých cizích výrobků, aby nešly peníze ze země. Nová doba, vyhovující v zásadě požadavkům osobní svobody při konsumpci, buď z důvodů čistě finančních nebo i sociálně-politických, však též porůznu z policejních (daň z nálevů lihovin) užívá některých forem daní na předměty přepychové (srovn. Finanční vědu).

§ 3. POJIŠŤOVÁNÍ.

Kromě pravidelného rušení hodnot samovolnou spotřebou a pozvolnou přirozenou zkázou ničí se hodnoty náhlými, nepředvídanými náhodami. Mluví se v takovém případě o konsumpci škodové nebo-li zkrátka o „škodě“ v technickém smyslu. Hrozí-li taková škoda mnohým osobám a předmětům a dostavuje-li se zároveň ve velkém celku s jistou pravidelností, takže se dá rozsah její každoroční přibližně napřed vypočísti, lze pro jednotlivce eliminovati velkou část rizika pojištěním neboli assekurací.

Podobné pravidelnosti dávají se však vystihnouti i ve mnohých jiných oborech, kde neběží o hrozící zkázu hmotných statků, nýbrž o hospodářskou újmu, jež vzhází určité osobě nebo jejím pozůstalým rozličnými skutečnostmi života osobního (nemoc, smrt, invalidita předčasná, stáří atd.), konečně i jistými na jednotlivci nezávislými skutečnostmi hospodářskými (pozbytí výživy následkem krise, ztráta kursovní, ztráta zásilky na poště, ztráta tím, že hypoteční pohledávka v exekuci nebo v konkursním řízení vyjde na prázdno atd.). I zde dá se eliminovati riziko podobným způsobem, t. j. pojištěním.

Podstata pojištění záleží v tom, že jistý obsáhlý kruh osob, kterým škoda určitého způsobu nastati může, přijímá na společný účet riziko škod, jež ve kruhu jejich vzniknou. Všichni vespolek nahrazují škodu, jež jednoho z nich stihne. Část rizika, kterou nese jednotlivý pojištěný, dochází svého výrazu v pojistném, t. j. příspěvku jeho, který se všemi ostatními, k podobnému účelu konanými příspěvky dohromady tomu slouží, aby z nich se uhradily vzniklé škody. Tato částka může býti stanovena a vybírána ex post po uplynutí každého roku reparticí na všechny súčasně osoby (viz německé pojišťování úrazové), nebo napřed ustanovenými pravidelnými praemiemi, jejichž výše stanoví se na základě zkušenosti, nabyté v pravidelnostech v tom oboru škod se naskytujících. Veškery praemie dohromady musí stačiti, aby se z nich uhradily veškery náhrady škod a k tomu výlohy správní, není-li o ně jinak postaráno. Druhý tento způsob u novověkých pojišťoven jest pravidlem. Čím větší pravidelnost škod a čím větší počet předmětů i čím větší prostor, na který se pojištění vztahuje, tím bezpečněji a zároveň mírněji lze praemie ustanoviti.

Způsob vyměření praemie jest ostatně dvojnásobný: buď se vyměřuje přesně dle individuálního rizika každého předmětu, t. j. dle větší nebo menší míry nebezpečí škody (dřevěná – kamenná stavba, došková – tašková střecha), nebo nechce-li se k individuálnímu riziku přihlížet, na př. není-li ani o velikosti jeho přesných měřítek, vyměřuje se dle stejnoměrného měřítko. (Příklad: U pojišťování dobytka bylo by hleděti i k míře nebezpečí pádu dobytka jednotlivých krajin. Není-li pro to dosti zkušeností, zůstává praemie za kus určité ceny ve všech krajinách stejná, nanejvýš se rozeznávají větší stáje, na př. přes 30 kusů, a menší, a ukládá se oněm větším větší praemie za kus, ježto, vypukne-li nákaza ve velké stáji, i větší škoda vzniká.)

Čím méně lze odstupňovati praemii dle výše individuálního rizika, tím komunističtější je ovšem charakter pojišťování.

Sociální význam assekurace zakládá se v tom, že vůbec zamezuje sociální úpadek jednotlivců; dále pak, pokud jde o škody na statcích hmotných, že se tyto uhrazují z běžných důchodů, neboť pojištění platí z těchto pojistné a nikoli ze svého kmenového jmění. Nad to jsou jisté druhy pojišťování důležitou pomůckou pro rozvoj úvěru (větší bezpečnost věřitele), takže na př. podmínkou udělení a ponechání hypoteční zápůjčky na budovu jest její pojištění proti požáru.

Dokud nevzešla potřeba nahraditi škodu skutečně vzešlou, ukládá pojišťovna pojistné jí napřed splacené buď na úrok v ústavech úvěrních nebo operuje s ním v podobě aktivních obchodů bankovních (zápůjček na hypoteky a zástavy movité, eskontování směnek, koupí cenných papírů). Odtud i název pro jisté pojišťovny obvyklý: „Banka pojišťovací“. Fakticky tu běží o výnosné upotřebením a ukládáním úhradních kapitálů, nikoli o prostředkování úvěru.

Dle povahy škod, proti kterým podstupuje se pojištění, lze rozeznávati trojnásobně druh jeho:

1. Pojištění proti poškození věcí, jehož nejvyvinutější formou jest pojištění požární, krupobitné (obě dohromady tvoří pojištění živelní), pojištění proti pádu dobytka, pojištění proti poškozením při dopravě neboli pojištění transportní a některá podřízenější (na př. pojištění skelných tabulí);

2. pojištění proti bezvýdělečnosti, hrozící bezprostředně buď ná-

sledkem určitých skutečností života fysického (nemoc, smrt, invalidita) nebo hospodářského (krise, stávka). Pokud běží o pojištění související se skutečnostmi života fysického, nazývá se toto dle běžného způsobu mluvení „pojištěním životním“;

3. pojištění proti jiným újmám, plynoucím z určitých hospodářských skutečností. Sem spadá pojištění hypoteční (proti ztrátám hypotečních věřitelů, pokud by při exekucním prodeji vyšli na prázdno), pojištění proti ztrátám kursovním, pojištění proti vloupání a pod. Důležitým doplněním všeho pojišťovacího zřízení jest t. zv. zajišťování, t. j. další pojištění škod u jisté pojišťovny pojištěných touto pojišťovnou u jiné, a to obyčejně až do jistého procenta škody, kdyby k výplatě pojištěné náhrady došlo. K tomu cíli zařizovány bývají i podniky zvláštní (zajišťovny). Risiko přenáší se zajištěním na velké celky a postavení jednotlivého podniku pojišťovacího stává se pevnějším.

Pojištění naznačená pod č. 1. a 3. bývají kapitálová, t. j. když škoda nastala, vyplatí se odškodné v podobě příslušné peněžní sumy jednou pro vždy. Pojištění pod č. 2. může být buď důchodové, t. j. zabezpečení určitého dočasného nebo trvalého (doživotního) důchodu, nebo kapitálové, t. j. zabezpečení výplaty určité sumy kapitálové (na př. vyplacení určitých kapitálů dědicům pro případ smrti pojištěného).

Jelikož každé pojištění počítá s jistou pravidelností škod, jejichž risiko má pro pojištěné individuálně eliminovati, tedy jest nejdůležitější podmínkou správného základu pro ně zjistiti řečené pravidelnosti jak nejpřesněji zkušeností. Tato zkušenost bývala čerpána původně jen z vlastních pramenů (záznamů) pojišťoven samých a ještě nyní bývají jim tyto záznamy hlavním zdrojem její. Pro jisté obory ovšem lze čerpati a čerpá se i poučení z jiných zdrojů. Tak zejména v oboru t. zv. životního pojištění z úředního statistického materiálu, zjištěného sčítáním obyvatelstva aneb zápisy matrikovými. V těchto pracích jest historický původ nyníjší tak zv. populační statistiky. Nyní, kdy materiál ze zdrojů posléz řečených a z pravidelných sčítání obyvatelstva i úředně se sestavuje a uveřejňuje, mohou se i na tom podkladě osnovati přehledy pravidelností, na př. odúmrtí tabulky (t. j. tabulky o tom, v jakém poměru 1000 osob narozených v jednotlivých rocích věku umírá). Tak vznikají t. zv. tabulky lidové. Zkušenosti vlastní zůstanou vždy

důležitou oporou revisí; na př. naše obyčejné pojišťovny životní nemohou užití tabulek lidových, protože jejich klientela patří jen určitým lépe postaveným třídám společnosti (t. zv. „vybrané životy“), ony také pro jisté druhy pojištění žádají lékařský důkaz o zdraví uchazeče (při pojišťování na případ smrti).

Dle povahy subjektu pojistné přijímajícího a k výplatě náhrad se zavazujícího rozeznáváme pojišťování veřejné (státem, zemí, obcí atd. zřízené a spravované) a pojišťování soukromé. Toto posléz řečené rozděluje se na vzájemné a podnikatelské (akciové). Při vzájemných pojišťovnách jsou pojišťovatelé a pojištění tytéž osoby, při akciových vystupuje pojistitel jako samostatný podnikatel (akciová společnost, provozující assekuraci na zisk). Při vzájemném pojištění sice vyměřuje se praemie nejhustěji též napřed, ale může býti přesněji upravena dle škody skutečné; pokud totiž koncem roku po zaplacení všech škod objeví se přebytek, připíše se pojištěnému jistý podíl („bonus“) pohledávkou na účet praemie budoucího roku; po případě se vůbec užívá řízení rozvrhovacího, takže se obnosy náhrad průběhem roku vzešlé teprve ex post mezi účastníky rozdělí. To však jest způsob již zřídka užívaný, jen v primitivních tvarech pojištění častější. U akciových pojišťoven praemie jest pevná, eventuální přebytek jest zisk podnikatele; ovšem pak ony nyní účinkem soutěže pojišťoven vzájemných část přebytku také přidělují pojištěným na účet dalšího pojistného. Předpokládá-li se stejný stupeň dovedné správy, musilo by pojištění vzájemné býti pro pojištěné výhodnější, ve skutečnosti nedostačilo však vytlačiti pojišťovny akciové.

Již dříve porůznu provádělo se pojišťování na základě veřejno-hospodářském (kommunální, okresní, zemské, státní pojišťovny) a již ze samé povahy pojišťování (společné převzetí jistého, širokému kruhu hrozícího rizika) vyplývá způsobilost jeho k tomu. Nad to lze užití orgánů veřejné správy k tomu, aby vybíraly příspěvky s menším nákladem, nežli se to při soukromých pojišťovnách pomocí zvláštního ústrojí agentského děje. Ježto pak ve mnohých případech národohospodářské prospěchy assekurace docíliti se nedají než obecným donucením, tedy novější dobou zase veřejné pojišťovny (státní, zemské, kommunální) se množí. Dokonce pak tam, kde běží o jisté sociálněpolitické účely, jejichž dosažení vylučuje ziskové snahy, jest veřejné pojištění nejvhodnější

formou a může dokonce míti i ráz zpola dobročinný převzetím nákladů správních — jak se děje na př. při zemském pojišťovacím fondu českém pro starobní pojišťování nemajetných tříd. Platí však všechny tyto přednosti jen zásadně, pokud totiž není podle zvláštních poměrů a lidských povah nebezpečí, že bude ve veřejné pojišťovně hospodařeno lehkovážně. Platí tu tedy zkrátka pro konkrétní poměry a rozhodování podobná hlediska, jako pro veřejné podniky.

§ 4. PORUŠENÁ ROVNOVÁHA MEZI VÝROBOU A SPOTŘEBOU. — KRIZE NÁRODOHOSPODÁŘSKÉ.

Pokud se process hospodářský rozvíjí v mezích pouhé vlastní produkce svazků domácnostních pro vlastní spotřebu i dokud v dalším rozvoji oddělující se samostatné živnosti pracují jenom na zákazku, nemůže nastati nějaká neshoda mezi výrobou a spotřebou. Teprve když rozvětňuje se dělba práce a dostaví se s ní výroba na sklad a pro odbyť vzdálenější (s vývojem komunikace a tržby), počnou se dostavovati mezi oběma neshody, jež obecně dnes naznačují se jménem krisí národohospodářských.

Krisí národohospodářskou nazýváme stav, ve kterém ocitají se celá odvětví výrobní následkem nepoměru nabídky a poptávky. Nejhušťějším jest případ, že potřeba (poptávka) zůstává značně za nabídkou, takže jest nemožno odbyti zboží za ceny, na jaké počítáno, a následek toho jsou ztráty na tom, co již vyrobeno a na trh přivedeno, a tedy i potřeba obchody obmeziti, což při výrobě strojové, předpokládající značné náklady zařizovací, nepadno bez velikých ztrát se uskutečnit, podněcuje snahu lacinější nabídkou nesnáz překonati a na konec přivádí s sebou zpravidla těžké insolvence a úpadky zvláště slabších podniků, více méně značnou přechodnou nesnází ostatních, všeobecný pocit nedůvěry a nejistoty. Ježto pak při nynější organisaci výroby následkem dělby práce a hojných spojení úvěrních přerozmanitá hospodářství mezi sebou souvisejí, nezůstávají takové nesnáze obmezeny na ta nebo ona odvětví, která první ránu utrpěla, nýbrž strhnou s sebou i jiná. — Jiný případ jest, že nabídka zůstane pod mírou obvyklé, nepadno obmezitelné poptávky (neúroda), což vyvolává drahoťu příslušných výrobků a uvaluje na jisté vrstvy přímo ohrožení úkoje nutných potřeb, v každém případě obmezení poptávky po statcích poměrně zbytných a tak neshodu výroby a odbytu v příslušných odvětvích.

V případech dosud uvedených zakládala se příčina krise v jistých poměrech toho nebo těch odvětví, ze kterých krise prvotně vyšla, a mohou takovou krisi kromě nadvýroby, t. j. výroby potřebu přesahující, nebo nedostatečné výroby způsobiti též náhlé změny v technice (strojová místo ruční).

Při krisích způsobů právě uvedených může býti i mnoho indi-

viduální viny jednotlivců (nemírná spekulace, nerozvážené zakládání podniků bez ohledu na rozsah potřeby, ano i jen pro pouhý zisk zakladatelský). Avšak nelze zapřít, že jsou i v nynější organizační hospodářské samé jistí činitelé, kteří vznik krisí usnadňují. Čím více totiž vyvinuta jest dělba práce, tím nesnadněji udržuje se v rovnováze nabídka nějakého druhu statků s poptávkou po něm, čím větším počtem rukou (vyrabitelských, obchodnických) výrobky jdou, tím snáze krise se vyvolá a rozšíří. Neboť výroba výrobních prostředků, látek pomocných i jednotlivých částí, z nichž po případě produkt se skládá, jest rozdělena ve mnohých, často od sebe daleko vzdálených závodech, takže snadno v té které vrstvě míra jejich se překročí. I při inteligenci sebe širší, již dnešní zřízení poskytuje mnoho pomůcek (zprávy o výrobě, tržní zprávy atd.), nemá vyrabitel neb obchodník za těchto poměrů přece vždy dosti bezpečného přehledného názoru o tom, jak veliká jest výroba ostatních podniků téhož druhu a jak veliká proti ní stojí a v dozríné době bude státi potřeba, a má přehled takový tím méně, čím rozhodněji výroba na odbyt do dálky jest založena, čím rozsáhlejší jest území, na němž četné podniky následkem dokonalé komunikace mezi sebou o odbyt zápoliti mohou. Nad to výroba ve velkém sama ku produkci obsáhlé láká, v doby ohroženého odbytu vede dokonce ke snaze, nahraditi si hrozící újmy hromadnou produkcí. Potud jest pravda, že krise náleží ke stinným stránkám vyšších stupňů kultury. Proto se právě v našem století, době to velikých převratů v technice výrobní a dopravní, stávaly krise hojnějšími, stále universálnějšími a trvalejšími, vyjímajíc asi poslední čtvrtinu století 19.

Příčiny ke krisím zadržovaly mimo uvedené poměry zejména také změny v hodnotě peněz (srovn. o směnné hodnotě peněz), převýdaj peněz papírových, převraty v obchodní politice zahraničné (změny cel, pojednou odstraněné záповědi přívozu nebo vývozu, války), vnitřní nepokoje, změny v transportních soustavách, jež soutěž zostřují (obilní krise nynější). Avšak ani poměry rozdělení důchodového nejsou tu bez vlivu. Když rostoucí kapitalisace na jedné straně stupňuje podněty k rozšíření výroby, s druhé však nestoupá toutéž měrou kupní síla širokých vrstev společenských, tedy snadno rodí se příčiny ke krisím nebo se aspoň ještě přiosťrují jiné, je povzbuzující příčiny. Ano socialistické nauky spatřují v těchto

nepoměrech distribučních hlavní, stále účinnou a za trvání platných řádů neodvratnou příčinu ustavičných krisí (srovn. výše o vědeckém socialismu).

Podle toho, ze kterého odvětví hospodářské činnosti ke krisi první náraz vyšel, tedy odkud vzala původně příčinu, rozeznávají se krise zemědělské, obchodní, železniční atd. Zvláštní příčinou krisí jsou i t. zv. krise bursovní, způsobené přepjatou spekulací v cenných papírech (spekulace v užším smyslu, t. j. koupě a prodej jediné za účelem zisku ze změn kursu), a nemírným rozvojem obchodů zakladatelských (srovn. nauku o akciových společnostech a o bankách).

Symptomy krise propuklé jsou hlavně hojně insolvence, stoupající úrok (poptávka po penězích roste, chcef každý svou hotovost zvýšiti, ale obecná nedůvěra a nejistota zvyšuje risikové praeemie) a klesání mzdy. Když krise již vrcholu dostoupila, konkursy vyřízeny atd., pak klesává úrok, mzda po případě ještě dále se sníží za současně rostoucího množství dělníků nezaměstnaných, podnikavost je ochablá, jeví se nechuť zakládati nové podniky, u bank, spořitelen atd. množí se kapitály, pro něž nepadno najde se poptávka, až konečně nízký úrok nebo zvláštní podněty zase podnikavost oživí.

Kdykoli nadvýroba, přílišná spekulace atd. způsobila krisi, jest pak ona ovšem nutným processem očisty, aby se zase uhostily zdravější poměry. Poměrná stálost hospodářské politiky (žádné náhlé převraty), dobrá hospodářská statistika, hojná a čilá informační služba o poměrech výroby a trhu, stejnoměrné a pevné zvyky obchodní, ustálená bankovní a celní politika a nemálo i stoupající stejnoměrnost důchodová mohou aspoň mnohým zlým výstřelkům krisí zabrániti. Také moderní úkazy kartelů výrobních a tržebních vysvětlují se namnoze z pocitu potřeby vyloučiti přtkré zjevy soutěže krise plodící regulováním výroby a odbytu. To vše jest praevencí krisí.

Speciální prostředky pomocné při krisích již propuklých (represe krisová) budou se říditi dle konkrétní příčiny a průběhu. Státní pomoc tu může býti nepřímá, jako na př. zavedení nebo zvýšení obilních cel, když nastala krise v rolnictví, poskytnutí moratorii dlužníkům atd., avšak může býti i přímá, záležející v peněžních zálohách podnikům trpícím. Posléz uvedený způsob jest

potud odůvodněn, pokud se vztahuje na podniky bez viny v ne-
snázi stržené, jinak života schopné, zvláště takové, jejichž úpadek
by značné množství dělníků o výživu připravil. Pro dělnictvo ná-
sledkem krise národohospodářské prázdnící nutno jest většími
podniky veřejnými, na př. stavbami a pod. úlevy zjednatí. 